

Metin Çulhaoğlu

16 Ekim 1947 yılında Balıkesir’de doğdu. Balıkesir’de başladığı lise öğrenimini 1964 yılında AFS bursuyla gittiği ABD’de tamamladı. 1965’te Türkiye’ye dönüp ODTÜ Ekonomi-İstatistik Bölümü’ne kaydoldu. Üniversite yıllarında sosyalist harekete dahil olan Çulhaoğlu Sosyalist Fikir Kulübü’ne katıldı ve kısa süre sonra da ODTÜ SFK Yönetim Kurulu’na seçildi. 1968 yılında Türkiye İşçi Partisi üyesi oldu. 1970 yılındaki mezuniyetinin ardından çeşitli işlerde çalıştıktan sonra Ankara Zafer Çarşısı’ndaki Sergi Kitabevi’nde kitapçılık yaptı. 12 Mart’ta kapatılan Türkiye İşçi Partisi’nin 1975’te yeniden kurulmasıyla önce TİP Çankaya İlçe Başkanlığı görevini üstlendi, sonra da partinin yayın organı olan *Yürüyüş* dergisinde görev aldı. TİP Ankara İl Yönetim Kurulu ve Merkez Bilim Kurulu üyeliği görevlerinde de yer alan Çulhaoğlu, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü olarak görev yaptığı sürede *Yürüyüş*’te yayınlanan bir şiir gerekçe gösterilerek 1 yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1979’da *Sosyalist İktidar* dergisinin Genel Yayın Yönetmeni oldu ve 12 Eylül’e kadar bu dergiyi yayınladı. 1983 yılında Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi’nin verdiği 7,5 yıl ağır hapis cezası nedeniyle hapse girdi. *Tarih Türkiye Sosyalizm: Bir Mirasın Güncelliği* adlı ilk kitabını hapishane yıllarında yazdı. İnfaz kanunundaki değişiklikler nedeniyle 1986 yılında tahliye oldu. Aynı yıl *Gelenek* dergisini yayınlayanlar arasında yer aldı ve 1986’dan 1993’e kadar bu dergide birçok makale yazarak özgün eserlerini vermeye başladı. Aynı zamanda önce Sosyalist Türkiye Partisi, o kapatılınca da Sosyalist İktidar Partisi’nin kurucuları arasında yer aldı. 1994 yılında *Sosyalist Politika* dergisini çıkarmaya başladı. Bu yıllarda başladığı çevirmenliğe ömrünün sonuna kadar devam etti. Sosyalist Politika dergi çevresi ile birlikte Birleşik Sosyalist Parti’de yer aldı, bu partinin Başkanlar Kurulu üyeliğini yaptı. 1996’da Özgürlük ve Dayanışma Partisi’nin kuruluşunda kurucu üye olarak yer aldı ve 2001 yılına kadar Parti Meclisi ve Merkez Yönetim Kurulu üyesi olarak görev yürüttü. 2002 yılında Sosyalist Politika çevresinden arkadaşları ile Türkiye Komünist Partisi’ne katıldı. 2014 yılına kadar TKP’de Merkez Komite ve Siyasi Büro üyeliği de dahil birçok görevde yer aldı. 2014 yılında kurulan HTKP’nin kurucu üyeleri arasında yer aldı ve Merkez Komitesi üyeliği yaptı. 7 Kasım 2017’de Türkiye İşçi Partisi’nin tekrar kurulmasında hem kurucu üye olarak yer aldı hem de Merkez Komitesi ve Parti Meclisi üyesi olarak görev üstlendi. Birçok başka yayın organıyla birlikte 2014’ten itibaren *İleri Haber* ve *Komünist* dergisinin düzenli yazarlarından oldu. 14 Ağustos 2022’de hayata veda etti.

Eserleri:

Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu (1997, Sarmal Yayınları; 2002, YGS; 2015, Yordam Kitap)

Tarih Türkiye Sosyalizm (1988, Gelenek Yayınları; 1996, Doruk; 2002, YGS; 2012, Yazılama; 2016, Yordam Kitap)

Sovyet Deneyinden Siyaset Dersleri (1989, Gelenek Yayınları; 2018, Yordam Kitap)

Gençlerle Baş Başa: Sosyalizm (2020, Yordam Kitap)

(Çulhaoğlu’nun kitap olarak yayınlanmış diğer eserleri elinizdeki dört ciltlik seçkiye dahil edilmiştir.)

DOĞRUDA DURMANIN FELSEFESİ

BİRİNCİ CİLT: 1970-1989

UZUN BİR YÜRÜYÜŞÜN İLK ADIMLARI
1970-1980

BİR GELENEĞİN İNŞASI
1986-1989

İKİNCİ CİLT: 1990-1997

KURAMSAL İNŞADAN SİYASAL PARTİLEŞMEYE
1990-1993

SOSYALİST HAREKETTE BİRLİK DENEYİ
1994-1997

ÜÇÜNCÜ CİLT: 1998-2005

RÜZGÂRA KARŞI İNAT
1998-2002

SOSYALİST HAREKETTE YENİ BİR DERLENİŞ
2003-2005

DÖRDÜNCÜ CİLT: 2006-2022

TÜRKİYE'NİN SORUNLARINA KOMÜNİST PERSPEKTİF
2006-2014

DEVRİMCİ MARKSİZMİN PRATİĞİ
VE SOSYALİZMİN EŞİK ATLAMASI
2014-2022

DOĞRUDA DURMANIN FELSEFESİ

SEÇME YAZILAR 1998-2005

Yordam Kitap: 474 • **Doğruda Durmanın Felsefesi - 3** • Metin Çulhaoğlu
ISBN 978-605-172-783-7 - ISBN 978-605-172-779-0 (Tk) • *Düzeltilme:* Didem Gerçek
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Aralık 2025
© Yordam Kitap, 2025

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Kuloğlu Mah. Altıpatlar Sokak Çubukçu Çıkmazı No.1/A Beyoğlu-İstanbul
Tel: +90 212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap • <https://bsky.app/profile/yordamkitap.bsky.social>

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 44451)
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

DOĞRUDA DURMANIN FELSEFESİ

CİLT 3
1998-2005

İÇİNDEKİLER

RÜZGÂRA KARŞI İNAT 1998-2002

DEVLET, SİVİL TOPLUM VE DEMOKRATİKLEŞME	15
“Avrupa-merkezcilik”, Batılılaşma paradigması ve sivil toplum	16
Sivil toplum tanımları	21
Toplumsal formasyonun bütünlüğünde devlet ve sivil toplum	25
Bir uzlaşma aranışı olarak sivil toplum söylemi	31
Türkiye ve “demokratikleşme” perspektifleri	36
DAHA YAKIN ÇEKİMLERLE YENİ SOL VE GELENEKSEL SOL	41
Tasnif ille de gerekli mi?	41
Kim bu adamlar?	44
Defter kapandı mı?	46
Yeni solun başlıca sorunsalı ne?	48
Geleneksel solun geleceği	51
MARKSİZM, AYDINLANMA VE GÜNÜMÜZ	53
Aydınlanma ve Marksizm: Tarihsel ilişkilene	55
Aydınlanmanın gerilimleri ve Marksizm	58
Günümüz ve Aydınlanmanın geleceği	60
İDEOLOJİLER ALANI VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ	62
GİRİŞ	62
İdeolojinin haritadaki yeri	62
BİRİNCİ BÖLÜM	64
Temel kavramlar ve açıklamalar	64
İdeolojinin kaynağı: Gündelik yaşam	64
Günümüz toplumunun özellikleri	66
İdeoloji üretiminde kolektif özneler	67
Anlam, ilişki ve yerleşim	69
İdeolojik mücadelenin eşitsiz koşulları	71
İdeoloji: Ne “yanlış bilinç” ne de tek başına “kasıtlı çarpıtma”	71
Toplumsal pratik saf ideoloji getirir mi?	73
İdeolojinin özneleri	74
Egemen ideoloji	78
İdeoloji konusunda güncel tartışmalar	80
İdeolojik süreçlerin pratik işleyişi: Örnekler	83
İdeolojinin işleyiş modları	83
İKİNCİ BÖLÜM	86
İşçi sınıfı, ideoloji ve ideolojik aygıtlar	86
Sınıfın tarihsel deney birikimi ve ideoloji	86
Emek sürecinin içi, dışı ve ideoloji	87
İşçi sınıfının ideolojik oluşumunda tarihsel ve güncel etmenler	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	91
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ideolojik dinamikler	91
İdeolojik süreçlerde süreklilik ve kopuş	92
Siyasal pragmatizm ve ideolojik oluşumlar	92
Osmanlı'dan devrolan	94
Kapsamlı yeniden düzenleme: 30'lar ve 60'lar	96
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	99
İdeoloji eksenli bir kriz çözümlemesi	99
Bir kez daha egemen ideoloji	100
Neden ideolojik bunalım?	100
Yeni bir eklemlenme gerçekleşebilir mi?	102
Kaynakça	103
SOL AYDIN ÇEVRESİNE BAKARKEN	105
Aydın ve Türkiye'deki süreçler	106
30'lar ve 60'lar: Görece ayrıksı iki dönem	108
Günümüz sol aydını ve değişim	109
Hiç mi umut yok?	111
ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR: SUYU ARARKEN YOLUNU YİTİREN ADAM	113
Formasyonun temel belirleyenleri	113
Kozmopolitizm ve "yerlililik"	116
Kadro neden himaye görmedi?	119
Seçkincilik ve ihtilal feylesofluğu	121
Tarih ve biyografi yazıcısı olarak Aydemir	123
Sonuç	126
Kaynakça	127
68'DEN 98'E ÜNİVERSİTELER VE ÜNİVERSİTE GENÇLİĞİ	128
SOVYET DENEYİMİ: KİMSEYİ TATMİN ETMEYECEK BİR AÇIKLAMA GİRİŞİMİ	154
Karşılaştırma tuzakları	155
Daha kapsayıcı başlık gereği	156
Marksizmle ilişki: Sapma mı?	157
Sorunun özü nerede aranmalı?	159
Sonuç olmayan sonuç	160
SEÇİM SONRASINDA SOL: BEKLENTİLER VE ÖNERİLER	162
Derinleşme gerektiren iki başlık: Zayıf halka ve kriz	163
Seçim sonrası: Yeni "proje"ler gerekli mi?	167
Solda "akıl tutulması"nı aşmak için	170
Toparlama	176
MODERNLEŞME, MODERNLİK VE TÜRKİYE: DURUM PEK İÇ AÇICI DEĞİL	178
Birinci bölüm:	
Temel kavramlar ve ayrımlar modernleşme	178
Geç modernleşme	179
Modernizm ve modernlik	181
İkinci bölüm:	
Saptamalar	182

BEŞ SORUN VE BİR ÖNERİ	193
Klasik tartışma: İyimserlik-kötümserlik	193
Kadro dinamiği ve paradigma	195
Türkiye soluna bakarsak	197
Güncel durumda Kürt sorunu	199
ÜÇÜNCÜ YOL, TÜRKİYE SOLU VE MARKSİZM	201
I. Tanımlar ve çerçeve	201
II. Üçüncü Yol'a ilişkin saptamalar	203
III. Türkiye soluna ilişkin saptamalar	207
IV. Sonuç ve olasılıklar	210
ULUSAL SORUN VE KÜLTÜREL ÖZERKLİK'E ÖNSÖZ	213
KÜRESELLEŞME VE AVRUPA BİRLİĞİ TARTIŞMALARI:	
SOLDAKİ GÜNCEL MEVZİLENMELER	218
Küreselleşme, AB ve "zayıf halka"	219
Eşitsiz ve bileşik gelişme	221
Solun genel konumlanışı	223
Siyasete yaklaşımın temelleri	226
BİR KRİZ MODELİ İÇİN İPUÇLARI	229
"Ülke ölçeğinde kriz"	230
Ekonomik kriz ve sonuçları	231
Krizle yaklaşımlar	232
Bir kriz modeli için ipuçları	235
EŞİTLİK VE ÖZGÜRLÜK: SOLDAKİ, SAĞDAKİ VE ORTADAKİ	238
Unutulanların yeniden anımsanması	239
Solun ve sağın içeriği	241
"Orta" ne kadar var?	243
Marksizmde eşitlik ve özgürlük	245
SOLDA SİVİL TOPLUM SÖYLEMİ: GERÇEKLER VE YANILSAMALAR	247
I. Kurumsal çerçeve Marx'ta sivil toplum	247
Marx sonrası sivil toplum çeşitlemeleri	250
Gramsci'den sonra tufan!	255
Sivil toplum söyleminin sorunları	257
II. Türkiye'den sivil toplum manzaraları	259
Türkiye'de sermaye birikim süreçlerine bakış	262
Türkiye'de burjuva devrimi ve modernizasyon süreçleri	263
III. Sivil toplum, demokrasi ve demokratikleşme	266
Türkiye solunda demokratikleşme vizyonu	270
Sivil toplum ve kuruluşları	273
IV. Bir parantez: Post-modernizm, sivil toplum ve İslam	275
V. Küreselleşme, neoliberalizm ve sivil toplumculuk	277
Uluslararası kapitalizm ve NGO'lar	277
Türkiye'de neden bu kadar tuttu?	281
Kaynakça	282

KÜRESELLEŞME REFORMİZMİ SOLDA TEK YOL MU?	284
Reformizmin çekiciliği	284
“Çocukluk Hastalığı” mı?	285
Neoliberal azgınlık gömüldü mü?	285
Ne yapılabilir?	287
Söyle ve ruhunu kurtar!	288
TÜRK VE KÜRT MARKSİSTLERİ: NEREDE AYRI, NEREDE ORTAK?	289
“Düzen”in başarısı	289
Süreç iki kesimi nasıl etkiledi?	290
Kaçınılmaz olanla kaçınılması gereken	291
Ortaklığın temeli: Ortak sorular	292
SERBEST FIRKA: OKSİJEN ÇADIRINDA BEŞ AY	294
Muhalefet lazım ama şimdi değil!	294
Meğer halk gerçekten hoşnutsuzmuş!	296
Tamam mı, devam mı?	298
Devamsa, biz de devam ederiz!	301
İdeolojik-siyasal ikilemler ve Menemen olayı	303
Korporatist yapılanmaya doğru	305
Son görüşme ve kapanış	307
SOLDA GÖREVLER: RADİKAL DÜŞÜNME ZAMANI	310
Giriş	310
Toplumdan kopukluk: Neden mi, sonuç mu?	311
Önümüzdeki 5-10 yılın Türkiye’si	313
“Toplumsal muhalefet”: Görünen köy ne?	316
Kendi alanındaki sol: İç dinamikler tükenir mi?	321
YERLİLİK VE ÖZGÜL OLAN: ABARTIDAN UZAK, GERÇEĞE DOĞRU	324
Kavramsal ve yöntemsel yaklaşım	326
Marksist çözümlemede dikkate alınması gereken iki vurgu	328
Modernleşmenin sınırları	330
Kendimize daha yakından bakarsak	333
Yerlilikten yerelliğe	336
ADNAN MENDERES: DEMOKRASİ ŞEHİDİ Mİ DEMOKRASİ KURBAN MI?	339
Arka plan, yetişme ve gençlik dönemi	340
Siyasette dönemeç noktaları ve temel özellikler	343
Siyasal ortam, koşullar ve dinamikler	347
Yıkıcı fobiler: İnönü ve ihtilal	350
Ekonomik ve sosyal görüşler: Farklı bir şey yok	353
SOLDA 89-91 ARAYIŞLARI: SIFIRA SIFIR ELDE VAR SIFIR	357
TÜRKİYE’DE SOSYALİST DÜŞÜNCENİN DOĞUŞU: KONJONKTÜRÜN BAŞATLIĞI	362
Konjontürün Türkiye’deki özel ağırlığı	364
Sınıf mücadelesi yoksa (olmayacaksa) ne var?	365
Belirleyici kesim: Yarı-aydın	366
Merkezin manipülasyonu	368
Komintern Türkiye’ye bakıyor	370
Kaynakça	371

MODERNLEŞME, BATILILAŞMA VE TÜRK SOLU	372
Modernleşme ve sol: İlk belirlenmeler	375
İlerleme, aydınlanma ve modernleşme: Tarihsel kırılma	379
Modernleştirilenler ve sol ilişki dökümü	381
EGEMEN İDEOLOJİ VE MEDYA	384
İdeoloji kavramına genel yaklaşım	384
Egemen ideoloji: Nasıl açılabilir?	385
Medyanın özel yeri	386
İdeoloji, medya ve depolitizasyon	387

SOSYALİST HAREKETTE YENİ BİR DERLENİŞ 2003-2005

KAPİTALİZM VE DEMOKRASİ: İLİŞKİ VE İLİŞKİSİZLİKLER ÜZERİNE BİR DENEME	391
Parantezin açılışı: Marx, Engels ve demokrasi	391
Biçimsel demokrasi ve sınıf mücadeleleri	394
Kapitalizm, liberalizm ve demokrasi	396
Sonuç yerine	398
Kaynakça	399
“REEL SOSYALİZM” DENEYİMİ: GÖTÜRDÜKLERİ GETİRDİKLERİNİ UNUTTURMAMALI	400
Farklı duruşlar, farklı bakışlar	400
Kimi göstergeler	401
Ekonomik politikalarda ideolojik duruş	402
İdeolojik duruşun adı: Eşitlikçilik-düzleyicilik	404
Çöküşün ardından	406
2003 BAŞINDA TÜRKİYE’Yİ OKUMAK: SOSYALİST HAREKETİN İDEOLOJİK GÜNDEMİ	409
İki kalın hat	409
Sınıf hareketi: Metropoller ve “taşra”	411
Sosyalist konumlanış	412
İdeoloji ve siyaset: Görev tanımı	414
İdeolojiden siyasete	416
EMPERYALİZM VE ANTİ-EMPERYALİST MÜCADELE: HARİTAYA NASIL YERLEŞTİRMELİ?	417
Temel varsayımlar: Bugün hangileri gerçekçi sayılabilir?	419
Günümüzde emperyalizm: Öne çıkan özellikler	422
Türkiye’de anti-emperyalist mücadele perspektifi: Elde ne var?	425
Güncele vurgu: Neden önemli	425
Abartılı yaklaşımlara rezerv	428
Toparlayıcı sonuçlar	431
YK’LERE (YAHYA KEMAL VE YAKUP KADRI) SOLDAN NASIL YAKLAŞILABİLİR?	433
Nesebi gayrı sahih şişinmeler	434
İlk saptamalar	435
Diğer parametre: İşçi sınıfı hareketi	437
30’ların “Şakuli” insanları	439
1960’larda İstanbul ve Ankara solu	440
80’lerden günümüze: İstanbul nihayet sahnede	443

SOSYALİSTLERİN ZAMANI VE ZAMANIN SOSYALİSTLERİ	447
Zaman kullanımının beş ana kanalı	450
Yatay zaman, dikey zaman	452
SINIF OLUŞUMU VE BÜYÜK KENT MEKÂNI: GÜNCEL DURUM VE OLASILIKLAR	454
Sorunun ortaya konuluşu: Sınıf, sınıf oluşumu ve kent	455
Sınıf: Nesnel konumun ötesi... ..	457
Büyük kent: Artılar ve eksiler	458
Üç temel neden: Biraz daha ayrıntı	460
Bugüne ve geleceğe bakarken	464
Bitirirken	467
SINIF KÜLTÜRÜ: OLMAZSA OLMAZ MI?	468
Nereye oturuyor?	469
İngiltere'den Rusya'ya	471
Sorunun özü ya da sorunlu olan	473
Bizde ne var?	477
DÖRT GÖSTERGE İŞİĞİNDE TÜRKİYE SOSYALİST HAREKETİ	481
Giriş	481
Düşünsel zenginlik ve üretkenlik	482
Sınıfla ilişkiler	488
Örgütsel yetkinlik	491
Politik stratejiler	494
Kaynakça	497
YOKSULLUK VE YOKSULLAŞMA: İPİN UCUNU KAÇIRMADAN	498
Klasiklerde özel bir kavram: "Pauperizm"	498
Zamanımızın yoksulluğu ve yoksulları	500
Yoksulluk ve ideoloji	501
EKSİLTİCİ STANDARTLARIN ÖTESİ	505
AYDINLANMA: BİZİ TAŞIMAZ, BİZ ONU TAŞIRIZ	515
Kısa tarihçe	516
18. yüzyıl Aydınlanması	517
Aydınlanma ve Marksizm	519
Aydınlanmanın içsel frenleri	521
"Geç kapitalizm" ve Aydınlanma	524
Son olarak: Türkiye parantezi	526
EŞİTSİZ GELİŞME: BİR TARTIŞMA ÇERÇEVESİ	528
SOSYALİZMDE DEVLET: FARKLI BİR YAKLAŞIM DENEMESİ	534
Muteber sayılamayacak iki tanık	535
Zaman çizgisinde uğraklar	536
Marx ve Lenin: Arada aç var mı?	538
Devlet: Ne yapmalı, ne yapılabilir?	540

RÜZGÂRA KARŞI İNAT

1998-2002

Kuramsal ve ideolojik ortodoksinin savunusu.
Başta *Sosyalist Politika* olmak üzere çeşitli dergilerde
ürettiği eserleri.

DEVLET, SİVİL TOPLUM VE DEMOKRATİKLEŞME

Yukarıda, yazının başlığında yer alan üç kavramdan ve bunların birbirleriyle ilişkilerinden hareketle anlamlı bir tartışma geliştirilebilir mi? Kuşkusuz, ağırlıklı olarak Türkiye’yi eksen alan sol içi bir tartışmadan söz ediyorum.

Türkiye solunun bugünkü konumu ve kuramsal donanımı bu soruya olumlu yanıt verilmesini biraz güçleştiriyor. Çünkü, ister Türk ister Kürt olsun, soldan herhangi birine bu üç kavramla ilgili genel düşüncelerini sorsanız, alacağınız yanıt aşağı yukarı şöyle olacaktır: Devlet kötü, sivil toplum ise çok iyi bir şeydir; demokratikleşme de çok iyi bir şey olan sivil toplumun çok kötü bir şey olan devlete karşı güçlenmesi ve kendi alanını genişletmesi demektir...

“Türkiye solu” dedik, ama yukarıda örneklenen türden yavan düşüncelere yalnızca bizde rastlandığı sanılmamalıdır. Örneğin Avrupa’nın sol çevreleri de bu konulardaki (devlet, sivil toplum ve demokratikleşme) daha gelişkin kuramsal arka plana rağmen, bizdekilere benzer yüzeysel genellemelere meraklıdır. Söylendiği kadarıyla, bu yavanlık ve yüzeysellikte, “Dayanışma” hareketiyle birlikte Polonya’da başlayan süreçler özel rol oynamıştır. Ardından, Avrupa’nın doğusundaki sosyalist rejimlerin çöküşünden beslenen kimi esinlenmeler, sivil toplum söylemini iyiden iyiye yüzeyselleştirmiştir. Gerçekten de zamanında akademik çevreler dışında bir ölçüde uykuya yatırılan, gündeme getirildiğinde ise daha çok Marx ve Gramsci bağlamlarında ele alınan sivil toplum kavramı, Polonya deneyimiyle birlikte çok daha geniş bir dolaşım alanı bulmuştur. Kuşkusuz bu yaygınlaşmayla birlikte ihtiyat da derinlik aranişı da güme gitmiştir. Sonuçta, pek çok kesime cazip gelen açıklama gerçekten basittir: İyi sivil toplum kötü devleti dize getirmiş, böylece Avrupa’nın doğusu demokratikleşmiştir...

Gelgelelim böyle şeyler söyleyenler arasında kapitalist demokrasilere hayli eleştirel yaklaşan, hatta kendilerini “sosyalist” olarak tanımlayan pek çok kişi vardır. Bunlardan kimileri, sendikasıyla ve kilisesiyle örneğin Polonya’daki sivil toplumun devleti nasıl mat ettiğini ballandıra ballandıra anlatmakta, ama gelişkin kapitalist ülkelerin çok daha güçlü sivil toplumlarının aynı başarıyı buralarda da sergileyip gerçek bir demokratikleşmeyi niçin sağlayamadığını pek açıklayamamaktadırlar. Kuşkusuz, konuyu daha ciddi biçimde ele alanlar

arasında belirli bir çözüme yaklaşanlar da vardır. Üstelik bunların vurguladığı nokta hayli önemli ve öğreticidir: Sivil toplum ne kadar güçlü ve gelişkin olursa olsun, bu topluma içsel temel eşitsizliklerin ve çelişkilerin (örneğin, kadın-erkek eşitsizliğinin ve emek-sermaye çelişkisinin) bir başka alana (yani siyasete, siyasal iktidara ve devlete) uzanmaksızın, salt sivil toplumun kendi tanımlanmış alanı içinde giderilmesi mümkün görünmemektedir.

Bu tür tartışmalar örgütlü ve eylemli sol hareketler ekseninde değerlendirildiğinde, sevimsiz bir gerçek dikkatimizi çekecektir. Örgütlü ve eylemli olan, yani politik konumdaki solcuların büyük çoğunluğu, devlet, sivil toplum ve demokratikleşme gibi konular açıldığında en yüzeysel ve yavan yönelimlere teşne görünmektedir. Buna karşılık, aynı kavramlara ilişkin daha sağlıklı ve derinlikli yaklaşımlara, politikaya uzaktan ve soğuk bakan akademisyen-aydın kesimde rastlanmaktadır. Bu durumu, bilim ve kuram ile siyaset arasındaki kopukluğun solda da giderek egemen oluşunun göstergesi saymak gerekir. Sonuçta bu yazıda Türkiye solunun örgütlü ve aktif siyasetçilerine değil de yerli-yabancı akademisyenlere bunca gönderme yapılması, pek hoş olmasa bile, bu nedenle zorunlu hale gelmiştir.

“Avrupa-merkezcilik”, Batılılaşma paradigması ve sivil toplum

Başka ülkeler bir yana en azından Türkiye masaya yatırıldığında, ele alınan konulara benzemezlik ya da biriciklik vurgulu Doğucu (orientalist) bir paradigma çerçevesinde yaklaşılmasını hayli sakıncalı buluyorum. Özellikle uç versiyonları söz konusu olduğunda doğucu paradigmanın en büyük sakıncası, özgül eklemlenmelerle de olsa belirli bir üretim tarzının başatlığını görememesi ve gene bu üretim tarzına özgü modern toplumsal sınıfların varlığını önemsememesidir. Böyle olunca, sınıf mücadelesi olgusunun yanı sıra, modern toplumsal sınıflardan birini eksen alan toplumsal dönüşüm projeleri de gündemden düşmekte, en azından verili toplum için “ilgisiz” bulunmaktadır.

Oysa, örneğin Türkiye’de adıyla sanıyla bir kapitalistleşme süreci yaşanmıştır. Bu süreç, hiç kuşkusuz “geç modernizasyon” olarak tanımlanan projenin zorlamalarını ve yapaylıklarını da içermiştir. Ama, böyle de olsa, aynı sürecin belirli bir üretim tarzına ve bu tarza özgü modern sınıflara varlık kazandırdığı ortadadır. Dolayısıyla, Türkiye dâhil olmak üzere çevredeki ülkelerde, gerek toplumsal eleştiri gerekse toplumsal dönüşüm projeleri, ancak ve ancak, tastamam Batılı bir kategori olan Aydınlanma çerçevesinde gelişebilecektir. Özetle, Batılılaşma paradigması, en azından bu anlamda Türkiye’yi de içine alan bir evrensellik taşımaktadır.

Bu, sorunun bir yanıdır. Sorunun öteki yanına baktığımızda ise daha farklı bir durumla karşılaşırız. Evet, Türkiye belirli bir üretim tarzının egemenliği ve bu üretim tarzına özgü modern toplumsal sınıfların oluşumu anlamında

tereddütsüz “Batılı” sayılmalıdır. Ne var ki Türkiye’deki toplumsal formasyonun bütünüyle Batılı sayılması, bu formasyonun gelişkin kapitalist ülkelerde belki anlamlı olabilecek kimi özel kavramlarla çözümlenmesi, nihayet toplumsal eleştirinin ve toplumsal dönüşüm projelerinin de gene aynı kavramsal çerçevede geliştirilmesi olanaksızdır. Söylediğim çok açık olarak şu: Türkiye’de, örneğin sermaye birikim süreçlerini, ülkede yaşanan ekonomik bunalımları, devleti, bürokrasiyi, toplumsal sınıfları ve sınıf mücadelelerini, ister Marksist, ister Weberci, isterse Durkheimci, ama “Batı’dan” kavramlarla ve yaklaşımlarla çözümlenmekte bir yapaylık yoktur; buna karşılık, Türkiye’de, örneğin sivil toplumu, bu toplumdaki demokratikleşme potansiyelini ve sivil toplumun devletle ilişkilene biçimini saf Batılı bir paradigma çerçevesinde anlamlandırmak mümkün olmayacaktır.

Ama ne çare ki Türkiye’de bu işin meraklıları hayli fazladır. Sınıflardan, sınıf mücadelelerinden söz ettiğinizde karşınıza geçip “kardeşim burası Türkiye” derler. Ardından, sabaha karşı kapı çalındığında gelenin sütçü olduğundan emin olabilecekleri bir Türkiye’de yaşamak istediklerini söylerler. Bu ülkede sabah evlere servis yapan sütçü olmadığını bilseniz bile, onlar “buralı” siz ise yabancısınız. Bu topraklara inmek, hayatın içinde olmak, yani onlara benzetmek için sizin de aşağı kalmayıp örneğin şöyle şeyler söylemeniz gerekir: Sabah evimin ön bahçesinde bir ses duyduğumda, gelenin operasyona hazırlanan özel tim değil de bisikletiyle geçerken günlük gazetemi ön bahçeme fırlatan çocuk olduğunu bilebilmeliyim...

Şaka bir yana. Burada savunulan konumda bir tür çifte standartçılık ya da eklektizm mi var? Böyle denilebileceğini hiç sanmıyorum. Aslında sorunun özü basittir: Bir üretim tarzı olarak ve bu üretim tarzının temel kategorileri itibarıyla evrensellik taşıyan kapitalizm, toplumsal formasyonun kimi özel bölmeleri ve bunların eklenme biçimi açısından böyle bir evrensellik taşımaz. Örneğin, kapitalist üretim tarzının gelişkin ve başat olduğu her ülkede, sivil toplumun ve demokrasinin de mutlaka belirli bir oluşmuşluk ve gelişmişlik düzeyinde olması gerektiği söylenemez. Kuşkusuz, burada “sivil toplum”dan ne anladığımız da önemlidir. Örneğin, sivil toplum, üretilen artığa el koyma ediminin (fiilinin) doğrudan doğruya politik bir temele, yasallığa ve güvenceye dayanmaktan çıkması olarak tanımlanırsa, böyle bir sivil toplum kuşkusuz her kapitalist ülkede vardır. Yok eğer sivil toplumun varlığı, bırakın Türkiye’yi, geç kapitalizmi yaşayan Batılı ülkeler için bile hayli tartışmalıdır.

Daha önce de değindiğim gibi, farklılaşmanın temel belirleyicilerinden biri, kapitalistleşmenin hangi süreçlerle, nasıl gerçekleştiğidir. Kapitalistleşme, kimi ülkelerde yüzyıllara yayılan otantik süreçlerle, kimilerinde ise geç modernizasyon denilen, dış belirlenimin, devlet müdahaleciliğinin ve “toplum mühendisliğinin” çok daha ağır bastığı dinamiklerle yaşanmıştır. Kapitalizmin Batı Avrupa’daki gelişiminde özgün olan yan, toplum katındaki çok yönlü çelişki

ve çatışmaların belirli bir toplumsal formasyonla sonuçlanmasıdır. Örneğin Şerif Mardin'e göre kilise, seküler güçler, feodalite-burjuvazi-sanayi proletaryası, yerel odaklar-millî odaklar vb. arasındaki kutuplaşma ve çatışmalar Avrupa'daki toplumsal oluşuma damga vurmuşken, bizde çatışmaların salt devlet-cemaat ekseninde odaklaştığı görülmektedir.¹ Batılı bir siyaset bilimci ise, Avrupa'da sivil toplumun ortaya çıkışını sağlayan mücadeleler matrisine, monarklar ve baronlar arasındaki çatışmaları, aşırı vergi ve yükümlülüklerle karşı köylü isyanlarını, klasik siyasal fikirlere ilgiyi canlandıran rönesansı, merkezî Avrupa'da ulusal monarşilerin güçlenmesini, dinsel mücadeleleri, katolikliğin otoritesinin sorgulanmasını, devlet ile kilise arasındaki zıtlaşmaları vb. katmaktadır.²

Kimilerine çok can sıkıcı gelse bile, belirlenme ve tarihselliğin, daha doğrusu tarihsel belirlenimin önemi burada ortaya çıkıyor. Tarihsel belirlenim, hiçbir ülkeyi kapitalistleşme şansından yoksun bırakmıyor. Tersine, dünya kapitalizmi, başka ülkeleri, toplumları ve tarihsellikleri de kendi süreçlerine katıyor. Ama tarihsel belirlenim, otantik süreçlerle oluşan kimi toplumsal yapıların ve kurumların, kervana geç katılan ülkelerde aynen üretilmesine izin vermiyor. Devletten özerkleşmiş sivil toplum ile demokrasi, yaşanan bütün kapitalistleşme süreçlerini izlemiyor. Aslında geç modernizasyon bile, belirli bir devlet modelinin iyi kötü taklit edilmesine olanak tanır. Anayasalar, yasalar, seçim sistemleri vb. yani benimsenen modelin formel kurumları başka yerlerden aktarılabilir. Ama, yüzyıllara yayılan özgür süreçler ve mücadeleler sonucu oluşmuş kimi kurumlaşmalar ve ilişkiler, başka tarihsel koşullarda ve mekânlarda bu içerikleriyle yeniden üretilemezler. Önemli olan, bunun görülmesidir.

O halde, Türkiye gibi ülkelerin devlet, sivil toplum ve demokrasi (demokratikleşme) gibi kavramlar ekseninde çözümlenmesinde, başka ülkelerdeki oluşumları ve yapıları model almanın, ardından bu modelden ne kadar uzak olduğu ya da aynı modele nasıl yaklaşılabileceği konusunda tefekküre dalmamanın fazla anlamı yoktur. Bunun yerine çok daha aydınlatıcı bir yol önerilebilir. Yapılması gereken, verili üretim tarzı çerçevesindeki artışa el koyma biçimlerinin, i) devlet inşası ve devletin güçlendirilmesi; ii) ekonomik kalkınma çabaları, iii) büyük sermayenin ararış ve yönelimleri ve iv) ülkenin dünya piyasası ile bütünleşmesi olmak üzere dört temel dinamik aracılığıyla nasıl geliştiğine bakmaktır.³ Kuşkusuz, çok meraklı olanlar, sivil toplumun oluşum dinamiklerini böyle bir çerçeve içinde de araştırabilirler. Önerilen çerçevenin üstünlüğü, söz konusu dinamiklerin varlığını ya da yokluğunu, geleceğini, temel engellerini vb. görmeyi sağlayacak bütünlüklü bir zemin sunmasındadır.

1 Şerif Mardin, *Türkiye'de Devlet ve Siyaset*, Der. Mümtaz'er Türköne (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. baskı, 1992), s. 22.

2 David Held, *Political Theory and the Modern State* (Polity Press, 3. baskı, 1995), s. 12.

3 Simon Bromley, "The Prospects for Democracy in the Middle East", *Prospects for Democracy* içinde, Ed. D. Held (Polity Press, 1993), s. 381.

Böyle bir gerçekçilik, öykünmeci ya da özentili, ama her durumda sulu gözlü bir demokrasi ve sivil toplum aranişçılığına göre çok daha verimlidir. Örneğin, bu yöndeki bir çözümlemenin bize sunacağı Türkiye tablosundan, altın kadar değer biçilen özellikleriyle sivil toplumu çekip çıkartabilmek için siyanürün mü yoksa başka maddelerin mi gerekeceği böylece aydınlanmış olacaktır.

Yeri gelmişken, bir konuda tam netlik gerekir. Örneğin feodalizm gibi haraçlı sistemlerden farklı olarak, kapitalizmde, üretilen artığa el konulması, yani sömürü, politik otoritenin varlığından bağımsızlaşır. Başka deyişle, kapitalizmde, sömürünün maddî temelini politik tabiyet değil toplumsal (sivil) ilişkiler oluşturur. Marx, kendisinden çok önce ortaya çıkan sivil toplum kavramını bu içeriğiyle kullanmıştır. Daha önce de değinildiği gibi, bu anlamıyla sivil toplum, tanım gereği bütün kapitalist ülkelerde vardır. Ne var ki önce liberal düşünürler, ardından Gramsci ve nihayet Batı yeni solunun kimi kesimleri, sivil toplum kavramını daha farklı bir içerikle kullanmışlardır. Verili Türkiye tablosunda ve bu tablonun gelecekteki görünümünde tespitini olanaksız saydığım sivil toplum, bu sivil toplumdur. Aradaki farkı ve yeni sol içerikli sivil toplum tanımlarına yönelik itirazlarımı daha sonraki altbaşlıklarda dile getirmeye çalışacağım. Ancak bundan önce bir parantez açmak gerekiyor. Parantez, “demokratikleşme” ile ilgili olacak.

Görmüşsünüzdür, duymuşsunuzdur. Marksizmi, Avrupa-merkezci ve doğrusal bir tarih anlayışına sahip olmakla eleştirenler çoktur. Bu eleştirilere göre, Marx’ın bu şematik tarih anlayışında, kapitalizmin çeperindeki bütün ülkelelerin yazgısı, sonunda Avrupa gibi olmaktır. Bu arada, birtakım aşamaların geçilmesi zorunlu sayılır. Bu eleştirilere karşı, Rus köy komünlerine ilişkin kimi gözlemlerini vurgulayıp, Marx’ın tarihsel gelişme anlayışının şematik ve doğrusal sayılamayacağını söyleyenler de çıkmıştır. Ama, bizim konumuz bu değil.

Az önce aktarılan türden Marx ve Marksizm eleştirileri Türkiye solunda da görülmektedir. İlginç olan nokta şudur: Türkiye solunda, Marksizme bu tür şematik-doğrusal bir tarihsel gelişme anlayışı atfedip bunu eleştirenlerin hemen hemen hepsi, demokrasi ve demokratikleşme gibi konularda tam tamına Avrupa-merkezci ve inanılmaz ölçüde şematik-doğrusal bir gelişme anlayışının şampiyonluğunu yapabilmektedirler. Özetle, Marksizmi teleolojik (erekçi) bulanlar, demokrasi teleologluğunda herhangi bir sakınca görmemektedirler. Üstelik, teleologluğu yapılan demokrasi, öyle gelişkin, günümüzün liberal-temsili demokrasilerinin sınırlarını aşan bir demokrasi de değildir. Türkiye’nin sorunları bol ve zahmetli biçimde ilerleyen temsili demokrasisine biçilen nihai ve ideal gelecek, “çağdaş Batı demokrasileri”nin bugünüdür. Kuşkusuz, insanların günümüzün Batı demokrasilerine özlem duyması (bari bu olsun anlamında) anlaşılabilir bir şeydir. Ama, böyle özlemler içinde olanların, Marksizmi “içerdiği” teleolojik tarih anlayışı nedeniyle eleştirmeye kalkışmalarında tahammül edilmesi güç bir ukalalık yatmaktadır.

Konu Avrupa-merkezci demokrasi teleolojisi ekseninde ele alındığında, bugün Türkiye solunda gözlenen düşünsel ve siyasal kimi kamplaşmaların özde bir yapaylık içerdiği ortaya çıkacaktır. Örneğin, Türkiye’de demokratikleşmenin önündeki en büyük engel, kimilerine göre “dinci-gerici güçler”, kimilerine göre de “Kemalist-devletçi bürokrasi”dir. Oysa işin aslına bakarsak, bunların hepsinin “çağdaş Batılı demokrasi” idealinde buluştuğunu görürüz! Bugün karşıt kamplarda gibi görünen, örneğin bir Ahmet Taner Kışlalı-Bedri Baykam ekolü ile, İslamcılarının önemlice bir bölümünü, ortalama bir Kürt demokratinı ya da bir Beyoğlu yeni solcusunu “Batı demokrasisi” hedefinde uzlaştırmak mümkündür. Özetle, demokrasi teleolojisi, Batılılaşmacı Kemalistten demokratikleşmeci solcuya, Kürt demokratından yeni toplumsal hareketçiye, hatta birçok İslamcıya kadar çeşitli çevrelerin ortak paydası durumundadır.

Peki, bu işin yanlışlığı, sakıncası nerede? Sorunun yanıtı, daha sonraki bölümlerde netleşecek sanıyorum. Ama şimdiden genel bir saptama yapmak gerekirse, demokrasi teleolojisinin, devlet ile toplum arasında gerçekte var olmayan organik bir ayırım kurguladığı, devlet ile toplum arasındaki organik geçişmeleri gizlediği, böylece biri popülist diğeri elitist olmak üzere kısır iki sivil toplumculuk anlayışıyla sonuçlandığı söylenebilir. Popülist sivil toplumculuğa göre, meramını ancak genel oyla ifade edebilen halk, demokrasi tercihini devletçi bürokrasinin karşı duruşlarına rağmen sürdürmektedir. Daha açığı şöyle söylenmektedir: “Türkiye’de özgürlüklerin 1950 sonrasında itibaren sürekli olarak gelişmesini, kurulan bir kısım örgütlerin mücadelesinden çok, genel oyun öncelik kazanmasına bağlamak gerekmektedir.”⁴ Aşağı yukarı aynı düşüncenin akademik temsilcilerinden bir başkasının (Mümtaz’er Türköne) bugün Tansu Çiller’e siyasal danışmanlık yaptığını anımsatıp geçiyorum. Kimi angajmanlar gerçekten rastlantısal değildir.

Elitist sivil toplumculuk ise daha az “halkçı”, buna karşılık daha “örgütlenmeci”dir. Elitist sivil toplumculukta, merkezi ideoloji ya da Kemalizm, hapsolup kaldığı devlet odaklarından, birtakım örgütlenmeler (ADD, CUMOK, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği vb.) aracılığıyla sivil topluma taşınmak istenmektedir. Biri sırtını “halka”, diğeri de “zinde güçler”e dayamak istiyor, doğru. Ama sırtını halka dayayanın öncelikli olarak devlet katında, zinde güçlere dayayanın ise en başta toplumda güçlenip örgütlenmek istediği de çok açık. Her iki kesim de “çağdaş Batılı demokrasi”ye ancak bu uzanmalarla ulaşabileceğini düşünmektedir.

O halde Avrupa-merkezci demokrasi teleolojisinin, Türkiye’de siyaset sahnesinde yer alan hemen hemen bütün güçlerin (solun büyük bölümü dâhil) ortak yanılması olduğunu söylemek mümkün. Bence, kuyruğu sıkışan Refah Partisi’nin Avrupa demokrasilerinden medet umması da salt fırsatçılık sayılmamalıdır. Bu yanılısma içinde görülemeyen temel olgu ise şudur: Ülkeyi ger-

4 Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset*, 27 Mayıs-12 Mart (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 207.

çekten de Batı demokrasilerine doğru iten kimi dinamikler, gerek devlet gerekse toplum katında tam ters yönde, yani tutucu, anti-demokratik, şoven, saldırgan, faşizan, içe kapanmacı, Bonapartist, ksenofobik vb. vb. ama en azından “demokratikleşmeci” olanlar kadar nesnel başka dinamiklerle eşleşmekte ve bütün bu dinamiklerin bileşimi özgül bir gidişat yaratmaktadır. İşte bu gidişat, doğrudan doğruya kendi gerçek bütünlüğü içinde, sunduğu veriler ve çağrıştırdığı olasılıklarla birlikte çözümlenmelidir. Verili durumu ya da gidişatı “demokratikleşme” ekseninden çözümlmeye kalkışmanın, hele hele buna bir de aşırı Batıcı sivil toplum eskizleri eklemenin herhangi bir sonuç verebileceğini, buradan anlamlı bir siyaset çizgisi türetilebileceğini hiç sanmıyorum. Bu türden bir Avrupa-merkezciliğin aşılması, Samir Amin’in de dediği gibi, üretim tarzları kuramıyla bağlantılı bir iktidar perspektifinin, kültürün ve ideolojinin geliştirilmesini gerektirmektedir.⁵

“Üretim tarzları kuramı” mı? Bu kuramla bağlantılı ideoloji mi? Hele hele “iktidar perspektifi” mi? Ne yazık ki bunlar en azından bugün için Türkiye solunun geniş kesimlerine fazlaca ağır gelen kavramlardır. Bu nedenle Türkiye solu, sivil toplum ve demokratikleşme gibi kavramlar çevresinde bina okumaya, tarihi ve geleceği “son yirmi yılın sulh şarkıları ve anti-militarist söylemine bakarak değerlendirmek”⁶ gibi gülünç işler yapmaya bir süre daha devam edecektir.

Sivil toplum tanımları

Bir soruyla başlayalım: Ayvaz Gökdemir’i nasıl bilirsiniz? Kim olduğunu hemen çıkartamadıysanız, birkaç anımsatmadan sonra çıkartırsınız. 12 Eylül’den önce Millî Eğitim Bakanlığı’nda “Komando Ayvaz” diye bilinirdi. Sonra DYP milletvekili oldu. Alman Parlamenter Claudia Roth’a “fahişe” dediği için tazminat ödemek zorunda kaldı. Son olarak çeteleri açık açık savundu ve Susurluk kazasının birinci yıldönümünde bu kasabada miting yapanları “hayaşız” diye nitelendirdi. Artık çıkartmışsınızdır.

İşte bu Ayvaz Gökdemir aslında hayli gelişkin bir sivil toplumdur. İnanmıyorsanız şu söylediklerine kulak verin: “Sivil toplum kavramında, askeri darbelere sık sık muhatap olduğumuz için bir yalınkatlık var. Üniformalılar tarafından idare edilmeyen bir toplum sanılıyor; elbette mesele bu değil. Sivil giyinmiş diktatörler de olmayacak. Sivil toplum, resmî devlet teşkilatının dışında, ihtiyaç duyulduğu herhangi bir maksat için kendi kendini teşkilatlanabilen ve o maksat etrafında serbestçe faaliyetlerde bulunabilen topluluk. Filan kasabayı güzelleştirme derneğinden işçi sendikalarına, sermaye kuruluşlarına, basın kuruluşlarına kadar böyle teşkilatlı bir toplum. Bu, insanları bir yerlerde meşgul edip uyutmak için değil, fert fert güçsüz olan insanların

5 Samir Amin, *Avrupamerkezcilik, Bir ideolojinin Eleştirisi*, çev. Mehmet Sert (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), s. 8.

6 İlber Ortaylı, “Devlete Nasıl Bakmalı?”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 1 (Kasım 1997), s. 9.

teşkilatlı halde güçlenmesi için lüzumlu bir şey. Türkiye'nin şeklen sivil toplum kuruluşları çok olmakla beraber bunlar yeteri kadar etkili değil, belli haklarını güder durumda değil. Sendikaların, işçilerin siyasi kanaatlerini ne ölçüde yönlendirebildiği çok tartışmalı. Sermaye, basın kuruluşları siyaseti ne derece etkileyebiliyorlar? Ağırlıkları ne? Bunların gerçek birer teşkilat olmaları toplum için bir sıhhattir, teminattır.”⁷

Hemen belirteyim; Gökdemir'in sivil toplum tanımının, liberal, giderek solcu sivil toplum tanımlarından hiçbir farkı yoktur. O kadar ki, sözgelimi böylesi Gökdemir'le TV'de bir açık oturuma çıksalar, “bakın demokrasi ne kadar iyi bir şey, Ayvaz beyle sivil toplum konusunda tamamen anlaşıyoruz; zaten demokrasi demek uzlaşma demektir” gibi aptalca şeyler söylemeleri pek muhtemeldir. İşte, burada bir sorun olmalı. Bence Gökdemir sivil toplum söylemini gerçekten benimsemiştir. Yani, Gökdemir'in karşısına dikilip “sizin gibi biri sivil toplumcu olamaz, asıl sivil toplumcu biziz” demenin hiçbir anlamı yoktur. O halde sorun nerede?

Bence sorun, sivil toplumcular tarafından sivil toplum tanımlarının içeriksiz (kimliksiz) ya da totolojik niteliğidir. Kendi karşıt savını peşinen geçersizliğe itecek hiçbir önerme ya da tanım bilimsel olamaz. Örneğin herhangi birinin kalkıp “hayır arkadaş, ben üniformalı ya da sivil giyinmiş diktatörler tarafından yönetilen bir toplum istiyorum; insanların, hangi gereksinim için olursa olsun kendi başlarına örgütlenip faaliyete geçmeleri yanlış ve kötü bir şeydir; kimin ne hakkı varsa onu yalnızca ve yalnızca devlet kollamalıdır” diye direktmesi pek düşünülebilecek bir şey değildir. Bu durumda, Gökdemir'in ve diğer sivil toplumcuların sivil toplum tanımlarının belirli bir anlam içermesi de mümkün görünmemektedir.

Kuşkusuz sivil toplumun, keyfi değer yüklemelerinden görece daha uzak duran, bu anlamda daha serinkanlı sayılabilecek tanımları da vardır. Daha önce başka bir yazımda değindiğimden⁸ Marx'ın 1840'lardaki sivil toplum çözümlemelerine burada girmeyeceğim. Çağdaş sivil toplum tanımlarına ve çözümlemelerine gelindiğinde ise, Marksist konumu şimdilik bir yana bırakacak olursak, birkaç yaklaşım öne çıkmaktadır. Kuşkusuz bu yaklaşımların hepsinde sivil toplumun devletin dışında bir mekânda neleri kapsadığı konusunda farklı görüşler vardır. Örneğin, kimi sivil toplum tanımları ekonomik, siyasal ve ideolojik etkinlikleri sivil topluma dâhil etmektedir. Buna karşılık başka yaklaşımlarda, kâr amacı güden etkinlikler, devleti ele geçirmeye yönelik siyasal girişimler ve benzerleri sivil toplum alanının dışında bırakılmaktadır. Nihayet, kamusal alana dâhil edilmeyen bireysel ve ailesel yaşam da “özel alan” başlığı altında, sivil toplumun dışında sayılmaktadır.

7 Ayvaz Gökdemir, “Tüm DYP demokrat ve sivil toplumdur”, *Vatan, Millet, Pragmatizm* içinde, der. H. Göktaş-R. Çakır (İstanbul: Metis Yayınları, 1991), s. 126.

8 Bk. Metin Çulhaoğlu, “Devlete Yıkılan Siyaset”, *Sosyalist Politika* 2 (Ankara, Eylül 1994).

Yukarıda söylenenleri üç örnekle açmaya çalışacağım. Birinci örneği, bu konularda çok yazdığı anlaşılan Larry Diamond oluşturuyor. Diamond'a göre sivil toplum, "örgütlü sosyal hayatın, özgür iradede oluşan, büyük ölçüde kendi kendine yeten, devletten özerk olan ve bir yasaya dayalı düzene ya da genel geçerli kurallar bütünlüğüne bağlı olan alanı"dır. Diamond, bu alanın genel olarak toplumdaki, "yurttaşların umum önünde çıkarlarını, tutku ve fikirlerini ifade etmek, bilgi değiş tokuş etmek, ortak hedefleri elde etmek, devletten taleplerde bulunmak ve devlet görevlilerinden hesap sormak üzere kolektif davranmasıyla ayırt edildiğini" eklemektedir.⁹ Diamond, özel alanla devlet arasında duran bir ara alan olarak sivil toplumun, bireysel ve ailesel yaşamı, içe dönük grupsal etkinlikleri, kâr amacıyla çalışan işletmeleri ve devletin denetimini ele geçirmeye yönelik siyasal çabaları dışladığını söylemektedir. Çünkü Diamond'a göre örneğin dinci fundamentalist, etnik şovenist ya da devrimci hareketler, tekelci nitelikleriyle "sivil toplumun çoğulcu ve piyasa yönelimli karakterine ters düşmüş olurlar."¹⁰

İkinci örnek, ünlü toplumbilimci Ernest Gellner. Gellner'de sivil toplum, aile ya da birey ile devlet arasındaki boşluğu dolduran sendikalar, siyasal partiler, dinsel örgütlenmeler, baskı grupları ve dernekler gibi ara kurumlardan oluşmaktadır. Dikkat edilirse, Gellner'in sivil toplum alanı Diamond'inkinden daha geniştir. Gellner'e göre sivil toplumun varlığı için birinci koşul, ekonomi ve siyasal erk yapılarının birbirinden ayrılmasıdır.¹¹ Nihayet önümüzdeki Marksist olmasa bile sol-liberal sayılabilecek John Keane'in tanımı var. Keane şöyle diyor: "En soyut anlamıyla sivil toplum, üyeleri öncelikle devlet dışı faaliyetlerle –ekonomik ve kültürel üretim, ev yaşamı ve gönüllü birlikler– uğraşan ve bu faaliyetler dolayısıyla devlet kurumları üzerinde her çeşit baskı ve denetimi uygulayarak kendi kimliklerini koruyan ve dönüştüren kurumların oluşturduğu bir bütün olarak kavranabilir."¹²

Belli başlı sivil toplum tanımlarını gördük. Bu tanımlar arasında Diamond'ınki tam bir keyfilik içermektedir. Başka deyişle, Diamond'ın yaptığı, bir tür sivil toplum metafiziğidir. Çünkü Diamond, taşıdığı nesnel özelliklerle ve bu özelliklerden hareketle bir toplumsal alan tanımlamamakta, kendi öznel ölçütleriyle kurguladığı bir alanın verili toplumdaki karşılığını bulmaya çalışmaktadır. Öyle ki, Diamond'ın kendi keyfi kurgusuna oturmeyen her kurum ve etkinlik, tanım gereği sivil toplum dışında sayılmaktadır. Yaklaşım o kadar

9 Akt. Hans Günter Lohmeyer, "Suriye: Leviathan'ın Diyarı", *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları* içinde, der. Ferhad İbrahim-Heide Wedel, çev. Erol Özbek (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 96.

10 Akt. Ergun Özbudun, "Civil Society and Democratic Consolidation in Turkey", *Civil Society, Democracy and the Muslim World* içinde, der. Elisabeth Özdalga ve Sune Persson (Swedish Research Institute, 1997), s. 85.

11 Akt. Elisabeth Özdalga, "Reflections on a Debate in the Light of Recent Developments within the Islamic Student Movement in Turkey", y.a.g.e. içinde, s. 74.

12 John Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, çev. Necmi Erdoğan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), s. 36.

keyfidir ki, benzer bir yaklaşımla herhangi birinin çıkıp “hoş toplum” diye bir başka kavram ortaya atması, ardından “şu girer, bu girmez” türü tasniflerle verili bütünlük içinde kendince bir “hoş toplum” alanı çizmesi pekâlâ mümkündür.

Ama istisnasız bütün sivil toplum tanımlarının asıl önemli özürü bir başka yerdedir. İster Diamond’ınki gibi büsbütün keyfi, ister diğerlerininki gibi görece daha makul olsun, bütün sivil toplum tanımlarında iflah olmaz bir zaaf vardır. Bu zaaf, sivil toplumun, dışladığı alanla (yani devletle) olan ilişkisinin ve farklılığının, kendi içindeki her tür ilişki, karışıklık ve çelişkiyi bastıracak, ikincilleştirecek ya da önemsizleştirecek bir başatlık taşıdığından varsayılmasından kaynaklanmaktadır. Bu varsayım iki düzlemde savunulmaktadır. Birinci düzlemde, hangi sınıfa mensup olurlarsa olsunlar, yurttaşların devleti kolektif olarak, yani hep birlikte sorgulayabilmeleri söz konusudur. İkinci düzlemde ise, gene yurttaşların bu kez özel çıkarlar çevresinde örgütlenmelerinden söz edilmektedir. Ancak, özel çıkarlar çevresinde örgütlenmiş bu yurttaşlar, çıkarlarını, sivil toplumdaki başka yurttaşlara karşı değil, devlete karşı savunacaklardır. Türkiye’ye göndermede bulunarak biraz daha somutlayacak olursak, birinci düzlem sivil toplumculukta örneğin yurttaş Sakıp Sabancı, yurttaş Hyatt işçisi, yurttaş Kenan Şeranoğlu, yurttaş Kürt demokrasi, yurttaş Besim Tibuk, yurttaş Yaşar Kemal ve yurttaş sosyalist, hep birlikte “T.C.”yi denetleyip sorgulayacaktır. İkinci düzlemde ise, örneğin bir işçi örgütünün, kendisiyle sivil toplumdaş olan yurttaş kapitalistleri boş verip (hatta onlarla bir yerde uzlaşıp) gene devletle, yani “T.C.” ile uğraşması gerekecektir.

Böyle bir sivil toplum kurgusunda nelerin hoş görülebileceğine ilginç bir örnek vermek istiyorum. Türkiye’den bir örnek: Sinop’un Durağan ilçesinin orman köyleri, Türkiye’nin en yoksul köyleri arasındadır. Bu köylerdeki yoksulluğun, örneğin Diyarbakır-Van köylerindeki yoksulluktan daha derin olduğunu söyleyebilirim. Durağan ilçesine bağlı köylerde yaşayanlar, 10-15 yaşlarındaki çocuklarını üç beş aylığına Samsun’un Bafra ilçesindeki zengin ailelere “satarlar”. Bafra’da bu amaçla çocuk pazarları kurulur. Bafralı aileler aldıkları bu çocukları evlerinde, tarlalarında çalıştırırlar ya da çobanlık yaptırırlar. İşte, bu alışveriş tam tamına sivil topluma özgü bir alışverıştır. Bağımsız yurttaşlar, kendi özgür iradeleri ile, herhangi bir politik zorlama olmaksızın ilişkiye geçmişler, sivil toplumda bir sözleşme akdetmişlerdir. Ne var ki sivil toplumun bu saflığı, devletin müdahalesi ile bozulmuştur. Birtakım insanlar, ILO’nun çocuk işçiliğinin önlenmesi programı (ILO-IPEC) ve çocukların eğitim hakkı gibi gerekçelerle devreye kimi kuruluşları ve bu arada “T.C.”yi sokmuşlardır. Nitekim Millî Eğitim Bakanlığı bu amaçla Bafra’ya müfettiş bile göndermiştir. Bugün bu özerk piyasa ilişkisi, devletin sivil topluma müdahalesi yüzünden bir ölçüde sekteye uğramış durumdadır. Türkiye’de sivil toplum bilinci yeterince gelişmediğinden, çocuk satan ve çocuk satın alan aileler müdahaleci devlete karşı bağımsız yurttaş inisiyatif örgütlemeyi de bir türlü akıl edememişlerdir.

Sözü daha çok uzatmadan, sivil toplum söylemine yönelik ciddi bir eleştiriyi özetleyerek aktarmak istiyorum. İsveçli Marksist Göran Therborn'un eleştirisi şu başlıklar altında toplanıyor: i) Sivil toplum söylemi, güç-iktidar ilişkilerini dışarıda bırakan, toplumsal ve siyasal çözümlemeyi dinsel ya da diğer değer sistemlerine oturtan kültürcü bir yan taşır; ii) Sivil toplum söylemi, sivil toplumun üyeleri arasında bir eşitlik olduğunu önsel olarak varsayar; bu da pratikte var olan eşitsizliklerin görmezden gelinmesine yol açar; iii) Sivil toplum kavramının normatif ve ahistorik içeriği yüzünden, tarihsel gelişim çizgileri, tarihsel kurumlar, eğilimler, süreklilikler ve süreksizlikler boşlanır; ve iv) sivil toplum kuramlaştırmaları, devlete karşı toplum konumlanışının anlamlı tek yarı ve çatışma hattı olduğunu varsayarak, hem toplum hem de devlet içindeki çatışmaları ihmal eder.¹³

Yukarıda aktarılan eleştirilerin yerindeliğinden kuşku duymuyorum. Ayrıca, belirli sivil toplum tanımlarını veri alıp bu tanımları içeriden eleştirmenin gerekliliğini de kabul ediyorum. Bununla birlikte, sivil toplum söyleminin eleştirisinin daha bütünlüklü bir çerçeveden yapılması gerektiğini düşünüyorum. Başka deyişle, sivil toplum söylemine yönelik asıl eleştiri, tanımlandığı biçimiyle veri alınan sivil topluma dönük eleştirel saptamaların ötesinde, sivil toplum ile devletin karşılıklı konumlandırılış tarzını, yani kurgunun bütünü-nü hedef almalıdır. Böyle bir eleştiriyi bir sonraki alt başlıklarda deneyeceğim. Eleştirinin temel sonuçlarını şimdiden dile getiriyorum:

1. Sivil toplum söylemi, felsefi olarak idealist, yöntemsel olarak eklektik, siyasal perspektif açısından ise uzlaşmacı-reformist bir söylemdir.

2. Görünüşteki anti-devletçi yanlarına karşın, sivil toplum söylemi özünde devletçi, yani devleti sürekli olarak varsayan; devletin alanını küçültmenin dışında, bu küçülmüş alanında devletin öz olarak dönüşmeden aynı kalmasını öngören bir söylemdir.

3. Bu özellikleriyle sivil toplum söylemi, hem çözümlemenin başlangıç varsayımları hem de sonuçları itibarıyla doğrudan doğruya anti-Marksist ve anti (karşı değil) devrimci bir söylemdir.

Toplumsal formasyonun bütünlüğünde devlet ve sivil toplum

Kanımcı sivil toplum söyleminin başlıca sorunu, sivil toplum ile devlet arasında bir dikotomi yaratmasıdır. Toplumsal bütünün iki alanı arasında yaratılan bir dikotomi sonucunda, aslında her iki alanı da etkileyen, dolayısıyla ikisini birbirine benzeştiren, iki alan arasında karşılıklı etkileşim ve geçişme yaratan temel süreçler gölgeye itilmektedir. Öngörülen dikotomi, kaçınılmaz biçimde, her bir alana salt kendine özgü birtakım mutlak özellikler yakıştı-

13 Göran Therborn, "Beyond Civil Society: Democratic Experiences and Their Relevance to the Middle East", *Civil Society, Democracy and the Muslim World* içinde, s. 47.

ılmasıyla sonuçlanmaktadır. Örneğin, gönüllülük, demokratiklik, uzlaşma ve özerklik sivil toplumun kendi ayrıksı özellikleri sayılırken, devletin dinamiği de kamusal alanı eşitlikçi biçimde düzene ve kurallara bağlama çabalarına indirgenmektedir.¹⁴

Marksist kesim, sivil toplum kavramının geçerliliği ve sınırları konusunda uzunca bir süre sorun yaşamamıştır. Ancak Gramsci'nin kuramsal çalışmalarının ardından kimi konular tartışmalı duruma gelmiştir. Bununla birlikte, Gramsci'nin yaklaşımları, Marksistlerden çok liberalleri, demokratları ve kimi solcuları esinlendirmiştir. Örneğin Norberto Bobbio ve John Keane gibi kimi düşünürler ve siyaset bilimciler, Gramsci'nin sivil topluma ilişkin açılımlarını Marksizm dışı ama "sol" bir kanalda değerlendirip geliştirmeye çalışmışlardır.

Gramsci'nin kuramsal çabalarının bu tür çekiştirmelere ne kadar çanak tuttuğu ayrı bir tartışma konusu. Bu konuya burada girmeyeceğim. Ancak, Gramsci'nin bizzat kendisinin, olası liberal yorumlara karşı birtakım frenler koymaya çalıştığı söylenebilir. Gramsci'nin ardından, ortodoks Marksist konumdaki Gramsci izleyicileri de, Gramsci'nin sivil toplum söyleminin liberal yorumlarına karşı çıkmışlardır. Bunlar arasında yer alan Jacques Texier, Gramsci'nin yöntembilimsel (metodolojik) ayrımla organik ayrım arasında fark gözettiğini, öngördüğü sivil toplum ayrımının da organik değil yöntembilimsel bir ayrım olduğunu özellikle vurgulama gereğini duymuştur.¹⁵

Yöntembilimsel ayrımla organik ayrım arasındaki fark gerçekten önemlidir. Yöntembilimsel ayrımda, verili bütünlük, bu bütünlüğü oluşturan parçaların kendi özel süreçlerinin ve dinamiklerinin daha sağlıklı biçimde tanımlanabilmesi için ayrıştırılır. Bu tanımlamaların ardından, çözümlemenin, verili organik bütünlükten hareketle yapılması gerekir. Başka bir deyişle, yöntembilimsel ayrım, çözümleme ve soyutlama sürecinin geçici bir evresidir. Buna karşılık organik ayrımda vurgu, bölmelerin kendi ayrıksı alanlarındaki özerkliklerine yapılır. Böylece karşılıklı etkileşim ya peşinen yadsınır ya da asgari düzeyde tutulur. Geçişme ise söz konusu değildir. Böyle bir kurguda, bütünlüğün kendisine ilişkin çözümlemenin tekleştirilmesi mümkün olmayacaktır.

Gramsci'nin, sivil toplumla devleti organik anlamda mı yoksa yöntembilimsel olarak mı ayrıştırdığı ayrı bir konu. Texier'in vurgusunun yerindeliğini, Gramsci'nin devlet ile sivil toplum arasında organik bir ayrım gözetmediğini kabul edebilirim. Bu anlamda, Gramsci'nin sivil toplum ile politik toplum arasında gerçek bir ayrım yapmadığı da söylenebilir. Gelgelelim, Gramsci'nin sivil toplumu ekonomiden de ayırmadığı bu kadar rahat söylenemez. Başka bir

14 Oysa, Gülnur Savran'ın da belirttiği gibi, sivil toplum/devlet ayrışması devletin varoluş biçimidir ve aynı ayrışma hiçbir şekilde devletle toplumun birbirine dışsal oldukları anlamına gelmez, bkz. Gülnur Savran, "Marx'ın Düşüncesinde Demokrasi: Siyasetin Eleştirisi", *11. Tez Kitap Dizisi* 6, İstanbul (Haziran 1987), s. 53.

15 Jacques Texier, "Üstyapılar Teorisiyi Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı", çev. Kenan Somer, *Marksizm ve Gelecek* (Bahar 1997), s. 87.

deyişle, Gramsci'nin modelinin asıl tehlikeli yanı, maddi üretimin (ekonomi) ve bu üretimle belirlenen kimi ilişkilerin sivil toplumdaki belirleyiciliğine pek önem vermemesidir. Gramsci'nin kimi liberallerin de benimseyebildikleri bir girdi olmasında, düşüncesinin bu yanının özel rol oynadığını düşünüyorum.

Son olarak, Gramsci'nin, sivil toplumdan ve devletten oluşan bütünlüğü “tarihsel blok” olarak tanımladığını eklemek gerekir. “Tarihsel blok” kavramını benimseyelim benimsemeyelim, Gramsci'nin özellikle bir bütünlük tanımlama gereğini duyması önemlidir. Çünkü, liberal sivil toplum yorumlarının, kendi departmentalist (bölümlemeci) yaklaşımları gereği, anlamlı bir bütünlük tanımına ulaşabilmeleri mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, “tarihsel blok” kavramının tartışma götürür birtakım özel uzantıları da vardır. Bu nedenle, özel alanın, sivil toplumun ve devletin, birbirleriyle karşılıklı ilişkilendikleri ve birbirlerini koşulladıkları bütünlüğe toplumsal formasyon demeyi yeğliyorum.

Bu açıklıklardan sonra, sivil toplum söylemi (ya da liberal söylem) ile Marksist yaklaşım arasındaki farkı bir kez daha ortaya koyabiliriz. Bir kere, liberal söylemde çözümleme, bireyden (yurttaş) ve onun devletle ilişkilerinden başlar ve sonunda gene oraya döner. Yani liberal söylemde, sivil toplumdaki failerin kendi aralarındaki ilişkilerin çelişkili ve sınıfsal olarak belirlenmiş karakterine gönderme yapılmaz. Liberal söylem, en çoğu, sivil toplumdaki kimi “güç eşitsizliklerinden” söz eder. Örneğin Durağan'ın yoksul köylüsü ile Bafralı zengin arasındaki eşitsizlik gibi. Ama bu eşitsizliklerin belirli bir üretim ve mülkiyet biçimi ile ilişkisini kurmaz. Üstelik sivil toplum-devlet dikotomisine dayalı kurgusu içinde, aynı eşitsizliklere, yani sivil toplum toplumun içindeki eşitsizliklere çok geri planda yer verir. Bu nedenle, liberal söylem sivil toplum içindeki kimi eşitsizlikleri kabul ettiğinde bile, bu eşitsizlikler hiçbir zaman mülkiyet ve sınıf gibi eksenlere oturtulmaz. Bunun yerine, “dezavantajlı gruplar”, “çıkar grupları”, “marjinal kesimler”, “dışlanmışlar”, “dış etmenlerden olumsuz biçimde etkilenebilecek toplum kesimleri” (the vulnerable) gibi kavramlara başvurulur.

Buna karşılık, Marksist yaklaşımda çözümleme, insanların gündelik yaşamda sürdürdükleri toplumsal ilişkilerden başlar. Bu ilişkiler, sivil toplumdaki temel eşitsizliklerin, yani ayrı sınıfsal konumlanışların belirlediği ilişkilerdir. Daha önemlisi, sivil toplumdaki temel eşitsizlikler devlete uzanıp bu aygıtı belirlediği gibi, devletin bu belirlenmişlik altındaki kimi girişim ve müdahaleleri de sivil toplumu yeniden biçimlendirir. Marksist yaklaşımda devlet, sivil toplumun karşısında sorunsuz ve çatlaksız yekpare bir blok olarak dikilmez. Tersine, devlet, sivil topluma özgü ilişkiler ve çelişkiler sonucunda kendi içinde birtakım işlevsel ayrışmalara uğrar, kimi yarılımlar yaşar. Buna karşılık, devletin kendi müdahaleleri de sivil topluma özgü ilişki ve çelişkileri yeniden belirler, toplum içinde birtakım yeni harmanlanmalara yol açar.

Kanımca, tartışmanın ve giderek kimi karışıklıkların asıl can alıcı noktasını, kapitalist sömürünün özel biçimine ilişkin yorumlar oluşturmaktadır. Kapitalist sömürünün ayırt edici yanı, emek gücünün bir meta olarak satılmasıyla birlikte, bu sömürünün herhangi bir siyasal zora başvurmada gerçekleşebilmesidir.¹⁶ Kapitalist sömürü, bu anlamda politika dışı bir olgu gibi görünür. Ancak kapitalist sömürünün bu anlamdaki politika dışılığı, sömürünün gerçekleştiği toplumsal ilişkilerin devlete ve politik alana dışal olduğu anlamına gelmez. Kapitalizmde ekonominin politikadan ayrılığı, sömürünün doğrudan doğruya siyaset ve ideoloji temelinde yükseldiği feodal topluma göredir. Bu noktanın görülmesi, ekonomi-siyaset ayrımını mutlaklaştıran sivil toplum söylemlerinin eleştirisi açısından büyük önem taşımaktadır.

Kapitalist sömürünün, emek gücünün bir meta olarak alınıp satılmasıyla, buna yönelik doğrudan bir politik dayatma olmaksızın gerçekleştiği kuşkusuz doğrudur. Ancak bu, kapitalist sömürünün özünü ve diğer sömürü biçimlerinden temel ayrılığını ortaya koyan bir soyutlamadır. Bu soyutlama, kapitalist sömürünün ekonomik bir sömürü olduğunu vurgular, doğru. Ancak bu kadarı yeterli değildir. Gündeme alınması gereken başka sorular da vardır. Örneğin, toplumun kimi kesimlerini ancak emek güçlerini satarak yaşayabilecek konuma getiren süreçler nelerdir? Bu süreçler devletin ve politikanın hiç rol oynamadığı, salt ekonomik süreçler midir? Verili bir andaki emek gücü sömürüsünün hukuki, yasal vb. çerçevesi nasıl ve kim tarafından çizilir? Kapitalizmde sermaye birikim süreçleri herhangi bir dış (devlet) müdahale olmadan mı gelişir? Emperyalist kamp içi rekabette avantaj kazanmaya yönelik müdahaleler nereye yerleştirilmelidir? Refah devleti-sosyal devlet politikalarında ekonomi ile politika (devlet politikaları) nasıl bir bütünlüğe oturur? Toplumsal formasyonun bütününde doğrudan doğruya kapitalist sömürüye dayanmayan sömürü ve ilişki biçimleri de olabildiğine göre, bunların başat durumdaki sömürü biçimiyle eklemlenmesinde devletin oynadığı ekonomik, ideolojik ve siyasal rol nasıl tanımlanabilir?

Bu soruların hepsine tek tek yanıt verecek yerimiz ve zamanımız yok. Ne var ki olası yanıtlar üzerinde şöyle bir düşünmek bile, sivil toplum-devlet ya da ekonomi politika ayrımlarına son derece ihtiyatlı biçimde yaklaşmak gerektiğini ortaya koyacaktır. İşin özüne inmek gerekirse Wood'un sözlerine kulak verilebilir: "Bir üretim tarzı, basitçe bir teknoloji değil, üretim faaliyetinin toplumsal bir örgütlenişidir; sömürü biçimi de bir iktidar ilişkisidir. Ayrıca, sömürünün doğasını ve kapsamını oluşturan iktidar ilişkisi, iki rakip sınıf arasındaki ve bunların her birinin kendi içindeki siyasal örgütlenmeyle ilgilidir. Son tahlilde, üretime el koyanlarla üretenler arasındaki ilişki, büyük ölçüde, sınıfların göreceli güçlerine bağlıdır."¹⁷

¹⁶ Gülnur Savran, y.a.g.e., s. 61.

¹⁷ Eten Meiksins Wood, "The Separation of the Economic and the Political in Capitalism", *New Left Review* 127 (May-June 1981), s. 79.

Kanımcı, sivil toplum-devlet ve ekonomi politika ilişkilerinin dışsallık kurguları ötesinde yerli yerine oturtulması açısından üç nokta özellikle önem taşıyor. Bunlardan ilki, sivil toplum-devlet ya da ekonomi politika ayrımının, gerçek karşılığının ötesinde, yanılısamaya dayalı boyutlarıdır. İkinci nokta, kapitalist yeniden üretim ya da sermaye birikim süreçlerinin güvenceye alınmasındaki devletin ve devlet politikalarının salt desteğin ötesinde bir sine qua non (olmazsa olmaz) durumuna gelmesiyle ilgilidir. Üçüncü nokta ise uluslararası rekabetin dayattıklarını karşılama çabalarının, devlete ve devlet politikalarına özel misyonlar yüklemesidir. Bu üç noktanın dikkate alınması şunu görmemizi sağlayacaktır: Kapitalist sömürünün özünü tanımlayan politika dışı oluş, kapitalist üretim biçiminin başat olduğu herhangi bir toplumsal formasyonda, kaçınılmaz olarak politik biçimler alacak, bu anlamda politik olan'la içselleşecektir.

Claus Offe'nin gördüğü de budur. Offe'ye göre kapitalist devletin temel sorunu şöyle anlatılabilir: Kapitalist devlet bir yandan birikim süreçlerine müdahale etmek, ama bunu yaparken de "en geçerli çözümlerin devlet dışında üretilebileceği" önerisini kollamak için aynı müdahaleyi gizlemek zorundadır. Bu durumda, sermaye birikimi için gerekli işlevleri yerine getiren ve kendisi de bu birikime bağımlı olan kapitalist devlet, bütün bu gerçekleri şöyle ya da böyle örtmek ve yadsımak gibi bir görevle karşı karşıyadır. Offe, devletin bu görevi yerine getirmek için büyük sermaye kuruluşlarından ve sendikalardan yardım isteyip onlarla ilişkiye geçmesinin ise bir tür korporatizmle sonuçlandığı kanısındadır.¹⁸

Burada, yeri gelmişken bir noktanın altını çizmek gerekiyor: Sivil toplum-devlet dikotomisi, yani bu iki alanın birbirine dışsal olarak kurgulanması, Marx'ın kendi döneminde yazdıklarından hareketle çürütülebilir. Buna karşılık, özel birikim süreçleriyle devlet ve devlet politikaları arasındaki ilişkilerin zengin bürünümleriyle ortaya konulabilmesi, kapitalizmin Marx'tan sonraki gelişiminin ayrıntılı biçimde çözülmesini gerektirir. Örneğin, sermaye birikim süreçlerinin gerekliliklerinin devlet politikalarını da belirlemesi hiç kuşkusuz yeni bir olgu değildir. Ancak, aynı politikaların, bir yandan özel birikim süreçlerini kollayan, öte yandan da örneğin "refah devleti" gereklerini yerine getirmeye çalışan bir içerikle uygulanması, 20. yüzyıl kapitalizmine özgü, somut çözümleme gerektiren bir durumdur. "Refah devleti" boyutu bir yana, "kapitalist girişimcilik, devletin ihsanlarına ve doğrudan desteğine giderek daha fazla bağımlı hale gelmekte, kendi "özel karakterini de ancak bu tür bir kamu desteği ile koruyabilmektedir."¹⁹

18 Akt. D. Held, *Political Theory and the Modern State*, s. 71-72.

19 Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society; The Analysis of the Western System of Power*, Quartet Books, 1973, s. 72. Miliband'ın bu belirlemelerinin, aradan geçen yirmi küsur yıla ve bunca "devletin küçülmesi" edebiyatına rağmen geçerliliğini hiç yitirmediğini düşünüyorum.

Peki, Marksist geleneğe dayalı bu tür çözümleme ve önermelere karşı neler ileri sürülüyor?

Sivil toplum-devlet ayrımını mutlaklaştırıp bu konumu sol-liberal çerçevede anlamlandırmaya çalışanlara örnek vermek gerekirse John Keane'den söz edilebilir. Sivil toplum ile devleti birbirinden kurumsal olarak ayrı alanlar sayan Keane'e göre devlet, askerî, yasal, yönetsel üretici ve kültürel organlara sahip karmaşık siyasal kurumlar ağıdır. Buna karşılık sivil toplum, özel, pazara yönelik, gönüllülükle yürütülen veya dostluk temelli faaliyetler alanıdır.²⁰ Görüldüğü gibi Keane, sivil toplumu devletin dışına yerleştirmenin ötesinde, bu toplumdaki piyasa ilişkilerini (ki emek gücünün meta olarak alınıp satılması da bir piyasa ilişkisidir) "gönüllülük" ve "dostluk" temelindeki etkinlikler olarak tanımlayabilmektedir. Üstüne üstlük, Keane'e göre yeni bir sosyalizm anlayışı, siyasal ve toplumsal alanlar arasındaki bu ayrılığı kaldırmayı değil, sürdürmeyi gerektirmektedir.²¹

Bu söylenen, gerçekten de baştan sona anti-Marksist ve anti-devrimci, ama "sosyalist" olduğu ileri sürülen bir siyasal stratejiye karşılık düşmektedir (bu nedenle "sosyalizmin yeniden tanımlanması" önerilerine her zaman tedbirlice yaklaşmakta yarar vardır). Bu strateji, devletin küçülmesini, ama sivil toplumdaki ilişkileri yasallığa ve güvenceye kavuşturmak için mutlaka var olmasını, hatta yasallığı ve güvenceyi pekiştirme anlamında daha da güçlenmesini öngörür. Bu durumda, bir sonraki altbaşlıkta ele alacağımız konunun can alıcı noktası da ortaya çıkıyor. Sivil toplum söyleminde, devlet-sivil toplum dikotomisi, belki küçülmüş, ama sivil toplumun güvencesi olarak güçlenmiş bir devletin gerekliliği adına benimsenip ebedileştirilir. Eğer böyle denebilirse "sivil toplumcu paradigmadaki", demokrasi ve demokratikleşme de salt sivil toplum alanının genişlemesiyle ilgilidir. Başka deyişle, sivil toplum ile devletin her ikisinin birden, aynı dinamikler sonucunda radikal bir dönüşüm geçirmesi perspektifi, sivil toplumcu paradigmanın büsbütün dışındadır.

Buna karşılık Marksist paradigma, sivil toplum ile devleti dikotomik bir karşıtlık içine yerleştirmede, aradaki etkileşim ve geçişmeleri gördüğü için, bir alandaki süreçlerin diğer alanı da etkileyip dönüştürebildiği bütünlüklü bir perspektife sahiptir. Aynı şey şöyle de söylenebilir: Sivil toplumcu paradigma, toplumsal olanın toplumsal, siyasal olanın siyasal olarak kalmasından yanadır; Marksist paradigma ise, toplumsal olanın siyasallaşmasını, siyasal olanın ise toplumsallaşmasını öngörür. Bu nedenle, bu sloganı örneğin ÖDP içinde sıkça tekrarlayanların ve "her yerde siyaset" diyenlerin (ki ikisi de doğrudur), bu konumlarıyla liberali ve daha sol versiyonları dâhil her tür sivil toplumculuğa peşinen ters düşüklerinin bilincinde olmaları gerekir.

²⁰ John Keane, y.a.g.e., s. 21.

²¹ John Keane, y.a.g.e., aynı yerde.

Şimdi, sivil toplumcu paradigmanın ya da söylemin “siyasal strateji” düzlemine yansısı biçimlerini biraz daha yakından görmeye çalışalım.

Bir uzlaşma aranışı olarak sivil toplum söylemi

Devlet-sivil toplum dikotomisine dayanan sivil toplum söylemi, siyasal strateji düzlemine kimi temel dışlama ve önkabullerle yansır. Sivil toplum söyleminin siyasal stratejisi, en başta sınıf mücadelesi kavramını dışlar. Sivil toplum içindeki dinamikler tanımlanırken sınıf farklılıklarına atıfta bulunulsa bile, sınıf mücadelesi hiçbir biçimde gündeme gelmez. Bir başka önkabul ise “demokratikleşme”dir. Burada, siyasal etkinliğin tek bir nihai amacı, her tür uğraşı anlamlı kılacak tek bir hedefi vardır: Demokratikleşme. Özetle, demokratikleşme, başka her şeyi yeniden belirleyecek, içerecek ve aşacak başat perspektiftir.

Az önce de değinildiği gibi, sivil toplum söyleminde, çok sık olmasa bile yer yer sınıf kavramına da atıfta bulunmaktadır. Ancak, vurgu, atıfta bulunulan sınıfların mücadelelerine değil, sınıfsal çıkarların nasıl dengeleneceğine ve ulaşılan dengenin devlete nasıl yansıtılacağındadır. Dolayısıyla, siyasal iktidarın hedeflenmesi, sivil toplum söylemine peşinen ve bütünüyle dışsaldır. O kadar ki, sivil toplumun başlıca vurgusu olan demokratikleşmede bile, diyelim “demokrasiden yana olanların” siyasal iktidarı almaları gibi bir perspektif yoktur. Örneğin Heidi Wedel, özel olarak Türkiye’ye atıfla, sivil toplum söylemini sahiplenenlerin konumunu şöyle anlatmaktadır: “Birinci sırada iktidarın alınmasını ve Kemalist devlet ideolojisinin yerine bir başka ideolojinin geçirilmesini değil, katılımın genişletilmesi yoluyla devlet iktidarının yanı sıra demokratik, ekolojik ve sosyal adacıkların inşa edilmesini hedef alan, bu arada kapsamlı toplumsal hedeflerin (barış, demokrasi, insan hakları, ekoloji, sosyal adalet) gerçekleştirilmesini de öngören bu yeni siyasi hedef seçimi, bence sivil toplumun taşıyıcılarının karakteristiğidir.”²² Wedel Türkiye’de kimleri tanıdı, kimlerle konuştu, bu ayrı bir konu. Türkiye’de, alıntıdaki düşünceleri açıktan savunan, yani “demokratik, ekolojik ve sosyal adacık inşa edelim” diyen ve bu isteği “hemen şimdi!” gibi vurgularla pekiştiren kaç sivil toplumcu var, bunu da bilmiyorum. Ama, sivil toplum söylemine angaje oldukları söylenemeyecek birçok solcunun “iktidar perspektifi” sözü geçtiğinde irkildiğini, iktidar perspektifi taşınmasını giderek bir tür “sapıklık” saymaya başladığını biliyorum.

Yukarıdaki örnek tek başına yeterli sayılamayabilir. Ancak, siyasal iktidarın, yani devlet iktidarının hedeflenmemesi, az önce de değinildiği gibi, özel olarak şu ya da bu örneğe değil her tür sivil toplum söylemine temel oluşturan içsel bir özelliktir. Çünkü, sivil toplum söyleminin birinci önkabulü, yani

22 Heidi Wedel, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sivil Toplumun Nüveleri-Demokrasinin Taşıyıcısı mı, Yeni Bir Seçkinler Örgütlenmesi mi?”, *Ortadoğu’da Sivil Toplumun Sorunları* içinde, s. 138.

sivil toplum ile devletin yerlerinin bir dikotomi içinde kurgulanması, devlet ile toplumu bütünleştiren projelerin tanım gereği reddini gerektirir. Marksist paradigma, devletin sönümlenmesini, devlet ile toplumun bütünleşmesi sürecinin bir sonucu olarak kurgular. Bu nedenle Marksist paradigmanda devlet ile demokrasi eşsürümlüdür (co-extensive); yani bir sorunsal olarak demokrasi, anlamını ve içeriğini devletle birlikte bulur. Kapitalist toplumlardaki devlet-sivil toplum ayrılığı, olsa olsa ve ancak biçimsel demokrasiyi yaşatabilir. Devlet ile toplumun bütünleşmesini öngören Marksist paradigmanda gündeme gelecek demokrasi ise doğrudan demokrasidir. Bu bütünleşmenin daha ileri evrelerinde, devletin sönümlenmesiyle birlikte, demokrasi konusu da sönümlenir; başka deyişle anlamını ve içeriğini yitirir.

Doğrudan demokrasi hedefinin günümüz koşullarında ne ölçüde gerçekçilik taşıdığı ayrı bir tartışma konusu. Kanımca, doğrudan demokrasinin ağırlık kazandığı sosyalist toplumun ileri evrelerinde bile, biçimsel ya da temsili demokrasi büsbütün gündemden düşmeyecektir. Dediğim gibi, bu ayrı bir tartışma konusu. Ancak, sivil toplumcu paradigmanda, devlet ile toplumu bütünleştirmeyi öngören her siyasal perspektif, Marksizminki dâhil, demokrasinin yadsınması olarak nitelendirilir. Marksizm bilgisi başkalarına göre daha derinlikli sayılabilecek Heller'e göre, "biçimsel demokrasiyi tözsel demokrasi denilen demokrasi ile değiştirmek ve böylece toplum ile devleti bütünleştirici bir şekilde yeniden birleştirmek isteyenlerin tümü, aslında demokrasiden vazgeçmektedir".²³ Kısacası, sivil toplum söyleminde, toplumun bütününe yönelik değiştirici ve dönüştürücü projelerin demokrasi ve demokratikleşme ile kesinlikle uyuşamayacağı öngörülür. Örneğin bizden bir siyaset bilimciye, Mümtaz'er Türköne'ye göre demokrasi, "dayandığı felsefe itibarıyla rasyonalist ve total projelerle doku uyuşmazlığı yaşar".²⁴ Türköne'nin kendi içinde tutarlı bir sivil toplumcu sayılabileceği açık. Ancak, Türköne siyasal danışman olarak Tansu Çiller'e ve DYP'ye böyle şeyler mi anlatıyor, yoksa kendisi bunları Çillerler'den mi öğreniyor, onu tam kestiremiyorum.

Biraz daha ilerleyelim. Sivil toplum söyleminin sınıf mücadelesini dışladığından söz etmiştim. Böyle olunca, sivil toplum içindeki eşitsizliklerin temelini oluşturan üretim araçlarının özel mülkiyetine son verilmesi de elbette bu söylemin büsbütün dışında kalacaktır. Ayrıca, sivil toplum söylemi, gene aynı önkabuller gereği, devletin sınıf aidiyetini de reddeder. Buna göre devlet, sivil toplum içindeki sınıf çelişkilerinin uzanıp biçimlendirdiği bir alan değil, bu çelişkilerin (elbette sınıf çelişkilerinin varlığı kabul ediliyorsa) belirli bir dengede ve uzlaşmada tutulduğu bir örgütlenmedir.

23 Agnes Heller, "Biçimsel Demokrasi Üzerine", der. John Keane, *Sivil Toplum ve Devlet* içinde, çev. Erhan Akın (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), s. 149.

24 Mümtaz'er Türköne, "Derin Devlet", *Doğu Batı Düşünce Dergisi* içinde, s. 40.